

Ұлттық сана және «әліпби» концептісі

Мәселенің мән-жайы түсінікті болуы үшін сана деген іргелі ұғымды еске түсіруімізге тура келеді. Бұл аталған күрделі ұғымның арғы жақтағы қатпарларына бармай-ақ, қысқа қайырсақ, сана дегеніміз адамдардың ақиқат дүниедегі зат, құбылыс, уақиға т.б. түйсінуі, қабылдауы және оларды ой елегінен өткізу барысында пайда болған, қалыптасқан түсінігі мен көзқарасы дегенге саяды.

Түсінік, көзқарас, әрине, алдымен адам санасында, тілдік ұжымның санасында ақиқат дүниеден қабылданған әртүрлі ақпараттардың жинақтала, қорытыла келе білімге айналады. Ондай білімдердің біралуаны ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан «д ә с т ү р л і білімдер» болса, бір алуаны тілдік ұжым мүшелерінің әрқилы ақпараттарды салыстыру, ойлау нәтижесінде пайда болған «т а б и ғ и б і л і м» жүйесі болып табылады. Білімнің тағы бір түрі арнайы бағдарлама бойынша оқыту барысында мектепте, жоғары оқу орындарында, арнаулы курстарда алынған ү й р е т і н д і б і л і м д е р жүйесіне жатады.

Мысалы, «әліпби» деген концептіде (когнитивтік бірлікте) әртүрлі білімдер жүйесіне жататын ақпараттар тілдік таңбалар арқылы кодқа салынған. «Әліпби» – ақиқат дүниенің үзiгi. Ол жөнiнде тiлдiк ұжымның, оның мүшелерiнiң санасында ақпараттар жинақтала екшеле келiп, «концепт» деп айтылатын когнитивтiк құрылым арқылы бiлiмге айналады.

Кирилл, латын, араб, Орхон әліпбилері туралы тілдік ұжымның когнитивтік санасында кодқа салынған ақпараттар жинақтала келіп, білімге айналады. Ал білімнің өзі тұрмыстық деңгейдегі, энциклопедиялық деңгейдегі білім деп бөлінеді. Тілдік ұжымның санасында білім түрінде жинақталған ақпараттарды жүйелеп көрсету арқылы еліміздегі әліпби саясатына «жұртшылықтың қалай қарайтынын» байқауға, бағамдауға азды-көпті мүмкіндік береді. Өйткені мұндай білімдер жүйесі саяси, мәдени-әлеуметтік, тілдік, психологиялық, экономикалық факторлардың қалыптасуына әсерін тигізеді.

Әліпби әріптер арқылы белгілі бір тілдің мағыналық бірліктерінің дыбыстық тұрпатын белгілейді. Бұл тұрғыдан қарағанда, әліпби – таза лингвистикалық ұғым. Сонымен бірге әліпбиді белгілі бір тілдік қоғамдастықтағы таза лингвистикалық мәнділік қана емес, мәдени-тарихи ақпараттар (информация) кодқа салынған концепт (кең ұғым) деуге болады. Егер әліпбиді тілдік ұжымның когнитивтік санасындағы мәдени-тарихи, лингвистикалық ақпараттар кодқа салынған концепт деп қарасақ, ондағы кодты шамамен былайша ашуға болады:

Мысалы, Орхон әліпбиі V – VIII ғғ. түркі қағанаты қолданған әліпбидің жазуы; Түркі қағанатында жазба коммуникация болған және ол бұқаралық сипатта болғанға ұқсайды, өйткені тек бір ғана әлеуметтік жіктің қаған мен бектердің ғана емес, өзге де әлеуметтік төмен жікті қамтығанға ұқсайды; Қазіргі түркі халықтары (чуваштардан басқалары), оның ішінде қазақ тілі де Орхон-Енесей әдеби тілінің мұрагері. Тілдің барлық деңгейіндегі дыбыстар, грамматикалық бірліктер, лексика-фразеологиялық жүйесі де қазақ тілімен ортақтықтары бар, сондай-ақ қазақ тілінің жүйесінен (қыпшақтық жүйелері) өзгеше, басқа туыстас тілдерде кездесетін құрылымдар бар.

Орхон әліпбиінің вокализм жүйесі 8 дауыстыдан, консонантизм жүйесі 16 дауыссыз дыбыстан тұратыны белгілі: *a, a; o, õ; u (ʏ), ı̄ (y)* бұл жерде назар аударатын қиындық *a (ə)* дыбысын белгілейтін таңба [e]-ні де, [i]-ні де белгілеген. 16 дауыссыз *v, č, d, g/ɣ, k/q, j, l, m, n, n', ŋ, p, r, s, š, t, z* дыбыс 32 әріппен таңбаланған. Өйткені жуан дауыстылармен келген сөздерде дауыссыз бір таңбамен, жіңішке дауыссыздармен келген сөзде басқа таңбамен белгіленген. Мысалы, Орхон әліпбиіне көшетін болсақ, *тон* дегендегі *t* дауыссызын бір таңбамен, *tөн* дегендегі [n']-ді басқа бір таңбамен белгілеуге тура келеді. Сөйтіп, Орхон әліпбиіне көшсек, 9 дауыстыны 5 әріппен, 16 дауыссызды 32 әріппен таңбалар едік, ал әліпбидегі әріптің саны 31 әріп болар еді.

Түркі қағанатында (V–VIII ғғ.) оның шығысы мен батысында солтүстігі пен оңтүстік аймақтарында Орхоннан басқа сирия жазуы, санскрит жазуы, брахми, ескі ұйғыр жазулары қолданылды. Бұлардың бәрі діни фактормен (будда, христиан дінімен) байланысты болды. Тек Орхон жазуы ғана, кезінде қағанатқа кеңінен тараған. Салыстырмалы түрде айтқанда, әскери демократиялық қоғамның азаматтық сипаттағы жазуы болып, «маңдайы» жарқырап тұрды. Алайда діни фактор болмағандықтан, діни сенімге негізделмегендіктен бұл жазу қолданыс майданынан шығып қалды.

«Әліпби» концептісімен байланысты кодқа салынған мұндай ақпараттар тек филолог, тарихшы, шығыстанушы, қоғамтанушы және делитанттардың тілдік санасында білім алу жолымен жүйеленген. Ал өзге жұртшылықтың когнитивтік санасында білім түрінде орныққан ақпараттар жеткілікті болмағандықтан, Орхон әліпбиінің мұрагері ретінде қайта жаңғыртып, қазақ әліпбиі ретінде алу ұсынысы қалың жұртшылықта қолдау табатыны күмәнді болып қалды. Ұсынылған жобалар жоқтың қасы, ғылыми–лингвистикалық тұрғыдан негіздеу, мықты дейтіндей факторларды ашып көрсету жағы олқы түсіп жатты.

Мәдени-тілдік ұжымның санасындағы «араб әліпбиі» концептісінде әртүрлі мәдени-тарихи ақпарат кодқа салынған. Сол ақпарат жүйесін қысқаша таратып айтар болсақ, «араб тілі пайғамбарлардың тілі»; қасиетті Құранның сүрелері көктен араб тілінде түскен; қазақтар исламды қабылдап, өзінің дәстүрлі діні деп таныды. Араб мәдениеті, жазуы арқылы қазақ даласына білімнің ұшқыны тарай бастады; қазақ қоғамдастығында жазба тілдің үлгілері жасалып, нормалары айқындалып, қазақ мемлекетінің хан жарлықтары, іс-

қағаздары, дипломатиялық жазбалары, заң жобалары араб әрпімен қағазға түсті. Қазақтың оқып, сауат ашқан ақын-жыраулары көркем дүниелерін араб әліпбиімен қағазға түсірді. Қазан төңкерісіне дейін, шамамен мыңға тарта кітап жүздеген таралыммен ауыл-ауылға таралған екен. Ертеректегі қазақ қоғамында тек зиялы қауым игілігіне қызмет еткен ескі жазбаны А.Байтұрсынұлы реформалап, барша жұртшылықтың игілігіне айналдырды, «төте жазу» жүйесін жасап, жазу-сызуды демократияландырды.

Алайда советтік/кеңестік дәуірде қазақ әліпбиін латынға, одан кирилшеге көшірумен байланысты тілдік ұжым төте жазудан қол үзіп қалды да дәстүр сабақтастығы бұзылды. Тек Қытайдағы қазақ диаспорасы осы төте жазуды қолданып отыр. Міне, араб әліпбиі туралы осы тәрізді ақпараттар тілдік тұлғаның (жеке адамның, тілдік ұжымның) санасында жинақтала келе мәдени құндылық түрінде орнықты. Осымен байланысты кейбір тілдік тұлғалардың әліпби ауыстырулар болып жатқан бұл заманда төте жазуға неге оралмаймыз, мәдени-ұлттық құндылығымызды неге қайта жаңғыртпаймыз деген сұраудың күдікшілдер тарапынан қойылуын орынсыз деп айта алмаймыз. Оның үстіне А.Байтұрсын әліпбиін кезінде әлем лингвистикасының көрнекті өкілдерінің бірі Д.Е.Поливанов аса жоғары бағалаған. Н.Ф.Яковлев математикалық тәсілмен бұл әліпбидің ең тиімді екенін көрсеткен. Алайда А.Байтұрсын әліпбиіне көшуді қолдаушылар төте жазу шеттілдік сөздердің қалай жазылатыны, шеттілдік сөздердің «басқыншылығы» көктемгі қарғындай күшейіп келе жатқан қазіргі заманда бейүндес сөздердің қалай орфографиялануы тәрізді қиын мәселелермен байланысты сындарлы ұсыныс жасай қойған жоқ.

Егер таза лингвистикалық факторға сүйенсек, ең дұрысы төте жазу болар еді. Бұл жерде мәдени-элеуметтік фактор басым түсіп жатыр. Әрине, қоғам тек өткен кезеңді еске алып, оның сабақтарынан тағылым алумен бірге болашақты болжамдайды. Көптеген ел, әліпби ауыстырғаны да, ауыстырам деп, ауыстыра алмай қалғаны да басқаны емес, неге латын әліпбиін таңдайды? Өйткені әлем Батысты бағдарға алып, оның озық технологиясын, ғылым–білімдегі табыстарын игеріп, жаңартпалар жасауды көздеп отыр. Экономикадағы мемлекетаралық сан-салалы қатынастың ең болмағанда бір тегершігін өз қолында ұстағысы келеді, одан айырылып қалмауға тырысады. Бұл Ұлттық сананың элеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты қыры. Кез келген реформа ұлттық санамен байланысты. Егер ұлттық сана қай әліпбиді қолдаса, реформаны жүзеге асыру да ойдағыдай болмақ. Қалың жұртшылықтың ықыласы латын әліпбиіне қарай ауып тұрғаны жобалардың көптігінен де аңғаруға болады.

Тілдік ұжымның когнитивтік санасында латын әліпбиі жөнінде орныққан ақпараттар жүйесін энциклопедиялық сипаттағы жинақталған білім және тұрмыстық мазмұндағы білімдер жүйесі деуге болады. Қазіргі ғылым мен білімнің терминологиясы негізінен латын сөздері болып табылады; латын әліпбиін қолданып отырған тілдер саны жағынан өзге тілдерден басым; алыс шетелдердің университеттерінде қандай мамандық болмасын, латын тілі

оқытылады; латын әліпбиі компьютерде қолдануға икемді. Бір кездерде қазақ тілі латын әліпбиін қолданды, оқулықтар мен көркем әдебиеттер латын әрпімен басылып шықты; латын әліпбиі іс-қағаздарында қолданылды т.б. тілдік ұжымның санасындағы энциклопедиялық білімдер жүйесін байқататын үзіктер.

Латын әліпбиінің батыс елдерде қолданылатыны, батыс елдері шығарған тауарлардың жапсырмаларындағы, тауар төлқұжатындағы латын әліпбиімен жазылған жазулар сатып алушыға тауар сапасына кепілдік беріп тұрғандай көрінеді. Өзінің тауарлары мен көрсететін қызметі батыстағыдай сенімді, сапалы дегенді аңғарту үшін орталық қалалардағы фирма, кәсіпорын, сауда орталықтары, банк бөлімшелері т.б. өз аттарын латын әрпімен жазып қою дағдылы жайтқа айналып бара жатқаны байқалады. Мұны латын әліпбиімен байланысты жұртшылықтың тұрмыстық санасында жинақталған ақпараттардың көрінісі деуге болады. Мұндай жайттар да латын әліпбиіне көшуге деген жұртшылықтың ыңғайын танытып, олардың «кет әрі емес»-тігін байқатады.